

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 13:

Uygulama

Наречиені морфология саринаң үзүрері

1. Чоох чардығы, аның грамматической тузазы (действиенің оңдайын, тузын, синін, пөгінін, сылтаан таныхтапча).

2. Морфология сизіглері:

а) пүдізі: пүткен алай пүтпеен; пүткен полза, хайдағ оңдайнаң (конверсия, хозым: ползыиинаң, төстіктер хозылып);

б) тузазы хоостыра пөлігі:

- качественлығ (действие оңдайының, син);

- обстоятельстволығ (тус, орын, сылтағ).

в) хубулбинчатханы.

3. Синтаксистегі тузазы.

Идер тоғыстар

Тексттегі наречиелерге семантика, морфология паза синтаксис саринаң чарыдығ пириңер.

Ойым арах чирде, амыр, чоохчыл суғ хазында чалғыс тура сорай турған. Ибіре харағайлар, тыт ағастар хадағдағы алыптар чіли түрғлааннар. Айландыра, тізең, чахайахтар. Порчолар талайы мондылып чайхал турған. Аның үстүнде, ыыңназып ала, аарлар, мөöt чыып, андармындар ораалысханнар. Тииніңектер, салаадаң салааға атығып, сүріс ойнааннар. От аразынаң пірееде хортых хозанахтарның улуг кўрең харахтары, тус көзітчеткен частың тоғылах «тіллері» чіли, аар-пеер тоғылаханыханнар. А хустар, ээн сарыннарына пастырып, тоозылбас-парбас «айтыстарын» салғаннар. 1950–1960 чылларда чир-чайаан кізі холынаң үреділгелек полған. Тайға Öörкі чайааннар чайап салған силиинең турған. Пу хайхалның ээзі минің тайдам полған. Иртен сай ол поэзының чирін ибірчең. Пірееде, тохтабызып, нимее-де кўлінчең, ниме-де поэзы алынча чоохтанчаң. Тайдам чир-чайаанның тамырын сизінчең. Ол таңда хайдағ кўн поларын, ноо туста соохтар пасталарын, хақан аң-хустарға ползыығ кирек поларын чоохтап одырчаң. (В. Шулбаева)

Пір ипчі Харағай тағзар чистектеп партыр. Көнеене толдыра тееріп алып, нанчаттыр. Чолда чылан ұйазына урун партыр. Анда узун хурт палалары, наа ла тын кіріп, тығалах падастар чіли, чадап-чудап пастарын көдірчелер. Тас алып, ол хуртыңахтарны ылчырада-ылчырада пасхлабыстыр. Анаң нан сыхтыр. Көрзе, аны хара поғда сарығ сохыр чылан сүріс килче.

Чистектіг көнегін хыйа тастабызып, харах-хулах чох тағ индіре хуй парча. Узун хурт таа халбинча. Тегілек чіли ораалып, киіңе алнынзар тасталып атыхча, пу ла чидіп одыр.

Мына суғ көріне түсті. «Ағаа ла чидіп алим, — сағынча парасханах». Суға чидіп, аңдар кире сегірібіскен. Чылан — аның соонча. Сағыбысхан. Пу кирек соонаң пудурғы ипчі харғантыр: «Паза хақан даа тіріг нименің тынын ұспеспін, төлім дее аңдағ хомай ниме итпезін. Мині хыйалдаң осхыр халбаан пу суғ Чыланнығ тіп адалзын». (В. Шулбаева)

Часхызын, хақан тайғада хар хайыл парза, часхы суғ полып парчатса, чир алтынаң чуртасха, күнге, киіңе сағын парған аймах-пасха көк өзімнер чирні тобыр килзелер, оларнаң хада өзеніне читіре сых тартынып алған чирдең суғ сыхча. Аны пістің чон «көк чайых» (сайых) тіп адапча.(С. Карачаков)

Маллар соонча ээн-көөн пастырча, чолами книгазын хығғырып ала. төчзер сыхса, худаымай, хойлары илееде оортах чалаас тағ идеендең пуғдай хыразына кір партырлар. Хыра чағазында хызыл сырлығ машина көрінче, агрономнина төөй. Хорых парып, пылтыр үгредіп алған сіліг чорыхтығ адын сіліктіре тартхан, чылығ чилічек сырайын чалғапчатхан (Н.Тюкпиеков).

Пүүн Агафьяда пис-алты хон салдыбыс. Амды піске тайганың истіг чызы, арығ киі, күўлеп ахчатхан Иренек суғ, көгеріп турчатхан ибіркі чир - чайаан күннең кунге улам на аарлығ. Мында полған на ниме тыннығ: тіріг көксіліг аймах-пасха оттар, оттарда тохтағ чох хайынысчатхан хурт-хоостар, сып-сылағай хазыңнар, хузухтар, сыбылар.

Халын ұйғудағы Анко, сууласха кинетін усхун парып, түрче көріп одырған. Анаң, Орион тударға килгеннерін піл салып, тура салған. Хада илееде үр тоғын салған өөрезін харамнанып, ол Эдөттің ат хулаа азырылбас нанчызы Оңдрайга чапсынған. Аны кистінен хаппинаң, полға күреледе түзірген. Айғы-муйғы чоон, күстіг хыстың холынаң позып полбин, Оңдрай, аңда сіреніп, ысхапчатхан.

Ікі оол, Гришаны полда түңдере пазып алып, анықох хаас хурынаң холларын сыртына тартып, палгап саларға сіренчеткеннер. Эдот Иромнаң хада, Ористі холға кир полбин, тартысханнар. Іди тиңе дее хапсалар, сылағай сыннығ, чапқаң хыс оларның холынаң, миндір чіли, суура толған парыбысча. Іди тартыс чөрген аразында, Орис Эдөтті көксінең сасханда, анзы, тігі парып, тимір песке арта түскен (Т. Балтыжаков).

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиесі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.